

БОГОСЛОВЉЕ

ИЗДАЈЕ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
У БЕОГРАДУ

Година XXIII (XXXVIII)

1979.

Београд 2

Др Дејан Медаковић

ПРЕСТАВА СРПСКИХ ВЛАДАРА — СВЕТИТЕЉА У XVIII ВЕКУ

Представа српског владара-светитеља у XVIII веку има своју дугу историју. Његов коначни изглед немогуће је разумети без враћања на онај основни образац, на пралик створен у раном средњем веку, када је крајем XII века династија Немањића, уједињењем Рашке и Зете, утемељила нову српску државу. Ваља истаћи да је тада, 1219. године, створена и аутокефална српска црква, чији први архиепископ постаје Сава, најмлађи син великог жупана Стефана Немање. На тај начин, у рукама једне династије нашла се од самог почетка уједињена и световна и духовна власт, а то двојство условило је и предодредило целокупни каснији развитак српске средњовековне државе.

Иако се та српска држава налазила и на опасној, старој међи између источног и западног царства, због чега она никада није била лишена ни политичких, па ни културних утицаја Приморја и суседне Италије, ипак, може се рећи да је њено целокупно устројство у највећој мери зависило од Византије, тачније, од византијског схватања о универзалном значењу њихове државе и цркве. Без обзира на све српско-византијске распре и сукобе, а тих је било за цело време трајања и српске и византијске државе, код Срба није изгубљена и замагљена јасна представа о светском поретку чију исходишну тачку представља византијски василеус, који се у улози овоземаљског божјег намесника, *Vicarius Dei*, истовремено налази и на челу идеалне породице средњовековних владара и народа. Своју искрену веру у овај освештани и непомерљиви поредак исказује већ Стефан Немања, када око 1198—9. оснива манастир Хиландар. У необично важној аренги своје даровне повеље он каже:

„Искони (у почетку) створи Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над свим својим створењем. И једне постави (као) царе, друге (као) кнезове, друге (као) владике (владаре), и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла, које наилази на њ. Зато, браћо, премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и закон даде и нарави уста(но)ви, и владике (владаре) над њима (постави) по обичају и по закону, раставивши својом премудрошћу.

Стога по својој многој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овим срп-

ским земљама, не хотећи човечје погибљи, и постави ме (као) великога жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању. И обнових своју дедовину и већма утврдих Божјом помоћу и својом мудрошћу, даном ми од Бога, и подигох пропаљу своју дедовину и придобих...¹

Већ је Александар Соловјев јасно указао да Немањина повеља видно испољава начело да сваки народ треба да има од Бога своје владаре, своје законе и обичаје (норми). Запазио је он и „тачно развијено правничко схватање, разлику између писаних закона и неписаних „нарави“, као два основна облика права“. „Знак је милости Божје у томе што је Немања успео да обнови своју „погибшу дедину“. Нарочито се наглашује у аренти да је Србија — дедиња, земља дедова и прадедова Немањиних. Наследност владе, њезино патримонијално обележје, то је, упоредо са Божјом вољом, најјачи ослонац монархијске власти; та два мотива увек се понављају и у доцнијим повељама српских владара“.² Штавише, још крајем XVI века, у живопису манастира Ораховице, насликани ликови српских владара на југозападном зиду нартекса, обележени су чак као „ктитори все србские земли“,³ што без сумње сведочи о дугој традицији поистовећивања српских владара из куће Немањића са њиховом државом. Учвршћивању тог нераскидивог јединства свакако служи и чињеница да је веома брзо у правним документима као што су даровне повеље, често истакнута мисао о припадности појединих чланова династије овој светој лози, или светом корену чији је родоначелник Стефан Немања, напустивши власт, постао смерни светогорски монах Симеон, који је одмах после своје смрти и канонизован. Ликовни одраз оваквих схватања, без сумње је остварен у сложеној композицији Лозе Немањине, која се у српском монументалном сликарству јавља најпре у Грачаници 1320, на западној фасади Богородичног храма у Пећи око 1334—1337,⁴ у Дечанима у живопису нартекса из 1335—1350, у Матејчи, у живопису између 1355—1360, где је њена иконографија подвукла идеју којом је српска династија представљена „као огранак породице византијских царева“.⁵ Међутим, сумње нема, иконографска схема „Лозе Немањине“ у потпуности је позајмљена из популарног приказивања „Стабла Јесејевог“, а већ тако замишљен програм, несумњиво се ослања и на одговарајуће паралеле у нашој старој књижевности, у којој се често примењује поређење неке савремене историјске личности са њеном антитезом из старог завета.⁶ Култни начин у оваквом поступку ван сваке је сумње. С друге стране, савремена књижевно-историјска истраживања све одређеније истичу теолошку мотивацију српским средњовековним владарским житијима,

¹ Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног. Ед. Лазар Мирковић, Београд 1939, 25—26.

² А. Соловјев, *Хиландарска повеља Великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202*. ПЗКЈИФ, V, Београд 1925, 72.

³ Др Радослав М. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*. Као сепарат из: *Старинар*, III серија, књ. XIV, Београд 1939, 26.

⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 38. Н. А. 59.

⁵ Недавно је Војислав Ј. Бурић у својој приступној академској беседи изврсно истакао везу између слике и историје у средњовековној Србији.

указујући на њихове велике узорe у византијској књижевности, којима се надахњују наши писци, нарочито архиепископ Данило II, састављач Зборника житија краљева и архиепископа српских, писан пре 1324, а најкасније до 1322. године.⁷ Штавише, недавно је истакнуто да списи Данила II представљају и врхунац оне хагиографске прозе која је поставила темеље култу светородне династије и да чине „најразвијенији ступањ овог идеолошког усмеравања хагиографске књижевности у нас.“⁸ С правом је речено да Данило II кодификује књижевну базу националних култова, ствара српски „цароставник“, а с друге стране даје црквену интерпретацију српске историје, црквено виђење те историје. Данилов кодекс житија краљева и архиепископа српских нови је израз једне у суштини старе тежње наше средњовековне цивилизације: да се историја државе посматра симетрично у односу државног према црквеном, да се доследно спроводе паралелизам између култа династије и култа аутокефалне цркве, али да се у томе паралелизму подвуче духовно водитељство цркве, њених идеала, њеног погледа на свет и њеног система вредности.⁹ Такав примат духовног истичу и све представе наших владара, сви њихови бројни портрети који постају саставни део готово сваког сликаног програма, а задржаће се у тој функцији чак и онда када су већ давно ишчезли и последњи остаци средњовековне српске државе. На тај начин, као што је била заблуда наше старије књижевне историје и историје када су у нашим старим хагиографским текстовима упорно трагали за „чистим“ историјским казивањем и чињеничном тачношћу, не мање је грешила историја уметности, покушавајући да у наглашеном реализму открије неке профане тежње у нашем владарском портрету. У оба случаја изостале су управо оне духовне вредности на којима је саздано књижевно и ликовно представљање српских владара-светитеља, чији првенствено духовни лик израња из густог плетива једног теолошког система на којем је, у крајњем сабирању, почивало и само исходиште њихове овоземаљске власти. По мишљењу Димитрија Богдановића „аутентично средњовековно сликарство је, као год и средњовековна књижевност, готову у византијској сфери, „умно“, интелибилно више но интелектуално; па ако хоћете апстрактно у пуном смислу те речи чак и када садржи елементе реалистичког; апстрактно у везама уопштавања и „одажењу“ од стварности која се оком види, слухом чује и свима чулима осећа.“¹⁰

Оваква схватања била су блиска средњовековним људима, па отуда не изненађују она сигурна сведочанства која управо говоре о теолошкој обавештености саме династије, која је понекад равна византијским духовним величинама. Изградила је та светородна лоза

⁷ Димитрије Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*. Посебни отисак из: Византијска уметност почетком XIV века. Београд 1978, 87.

⁸ Н.д. 95

⁹ Н.д. 95—96.

¹⁰ Димитрије Богдановић, *О неким претпоставкама за разматрање односа књижевности и ликовних уметности у средњем веку*, Филолошки Преглед, књ. XVI, св. 1—4, Београд 1978, 114—115.

и једно своје посебно схватање легитимитета државне власти чији тумач, бранич и заступник од самог почетка постаје српска црква. И управо та чињеница обележила је и сва она каснија политичка кретања код Срба, до којих долази у периоду турске власти, када је, султанском одлуком 1557. године обновљена Пећка патријаршија. Оживљена је и учвршћена тако и једина институција која је надживела пропаст српске средњовековне државе. Прилагодивши се брзо и вешто развоју отоманског феудализма, српска црква је убрзо постала и једини настављач и чувар наше старе духовне баштине, покушавајући да је преда новим друштвеним слојевима, међу којима су се као владајући, истицале мале хришћанске спахије, махом турски порески закупници, или племенски кнезови чије су привилегије осигуравали султански берати. Било је то големо духовно бреме, претешко за оне друштвене снаге којима је било намењено. Од тог тренутка испољиће се и онај раскорак, она неједнакост у разумевању историјских обавеза у српском друштву, које је, на развалинама једнога света, упорно покушавала да сачува српска црквена организација, упркос чињеници да су се у њој гасиле спиритуалне вредности никле у крилу плодних византијско-српских духовних симбиоза, у пуном замаху и успону српске државе. Ако више није била кадра да неким новим духовним садржајем оплоди и унапреди стару теолошку мисао код Срба — а чињеница је да се у турско време сасвим истајио и број оних који су је потпуно разумевали — ипак, видљив је и напор цркве да створи и неки латентни историзам, сазнање о неуништивом трајању оних вредности које су некада сјале у својој неокрњеној лепоти, иза којих је заштитнички стајала и сама светородна династија. Ликови њених припадника сведочили су о духовном доживљају стварности, о једном изласку из себе, чију поруку у турско време људи више нису разумевали. Било је неминовно да иза духовних ликова српских средњовековних владара остане само њихова спољна, физичка садржина, у потпуности окренута процесу ланцизације. Садржина овог историзма испуњена је, сасвим природно, светом лозом Немањића, али се она, у духу државног легитимитета, обогатила и новим личностима, изданима оних породица из састава великог племства, Лазаревићима и Бранковићима, које су прихватиле идеје државног континуитета. Као плод оваквих тежњи настаје у славонском манастиру Ораховици око 1594. и последња монументална лоза Немањића у којој су, напоредо са њима, приказана и три члана породице Лазаревић, као и 12 првих српских архиепископа, тачније све до првог патријарха Јоаникија.¹¹ На тај начин, програм ове Немањине лозе, проширен овако великим бројем великодостојника, као да тачно одражава и ону предводничку, политичку улогу српске цркве под турском влашћу, која је, баш у време сликања живописа у Ораховици већ улазила у разне анти-турске политичке комбинације, прихватајући чак и ризикантно савезништво неких западњачких сила.

Тешко је рећи када се и у српској црквеној књижевности десио извешан преображај који је донео и неке нове, скоро профане тежње. Наша историографија обично се зауставља на примеру самог патри-

¹¹ Грујић, *Старине манастира Ораховице*, 27—32.

јарха Пајсија који је 1642. године написао житије и службу цара Уроша V, последњег Немањића на српском трону. Није без интереса напоменути да је у IX песми, 4. тропар канона, наглашено да је желео „да буде сличан Симеону и Сави што је и постигао“, док се у I стихирѣ велике вечерње на Господи возвах и у I стихирѣ на литији, каже „да је украс српске земље“¹² Па ипак, пишући своје житије, патријарх Пајсије већ напушта старе обрасце мученичког житија, уносећи у своје казивање и неке новине. Тако, он се бави генеалогijом Немањића, пише о цару Душану, краљу Вукашину, бици на Марици, генеалогiji кнеза Лазара, а има примера да се при састављању свога списка, како сам каже, служио и неким изворима, на пример, Летописима, родословима, повељама,¹³ испољавајући тако тежњу за описивањем веродостојних историјских збивања. Најзад, како изгледа, заслуга је патријарха Пајсија, што је делимично баш његов спис утицао и на наше усмено народно песништво, што је, на свој начин допринело постепеној лаицизацији владарског лика код Срба. Штавише, ускоро ће се пробудити и занимање за нашу усмену народну књижевност и међу хуманистички образованим историчарима у далматинским комунама и Дубровачкој републици. Као плод оваквих прожимања настаје 1601. чувена књига »Il regno degli Sciavi«, чији је аутор дубровачки бенедиктински опат Мавро Орбин. На тај начин, у барокном виђењу једног западњачког калуђера понуђена је савременом западњачком свету и прва целовито изграђена слика историје јужнословенских народа. У свом роду оглашен је тада и један другачији метод у коришћењу средњовековних хагиографских и других списа, створена је и прва западњачка визија наше прошлости, дело које ће скоро сто година касније, у руској преради грофа Саве Владиславића, постати главни приручник за нову балканску политику цара Петра Великог.

Коначно ишчезавање српске средњовековне државе 1459, Босне 1463, и Зете коју Труци покоравају 1499, представљају без сумње крупне догађаје, чије ће се последице осећати вековима. Међутим, нас пре свега занима даља судбина и наше духовне баштине у дугим вековима турске власти. Треба одмах рећи да је та наша средњовековна баштина, у другој половини XV века, пренета на угарско државно подручје, тачније у Срем и Банат, у области које су угарски краљеви поверили на управу члановима старе деспотске куће Бранковића, разуме се уз обавезу чувања државне границе. Од тог тренутка, процветаће у овим крајевима и последњи изданци наше средњовековне духовности, а преко двадесетак манастира, посебно они на Фрушкој Гори, као да су бар за неко време одложили њену агонију. По старим узорима одвијаће се на овом простору и трагична судбина неких чланова ове деспотске куће, који су, на челу са бившим деспотом Борбем, каснијим архиепископом Максимом, оснивачем манастира Крушедола, канонизовани током XVI века, мада се његово име као светитеља слабо истиче у нашим црквеним књигама све до почетка XVII века, када се

¹² Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*. Смедерево 1965, 113.

¹³ Павле Поповић, *Стари српски живописи XV и XVII века*. Предговор књизи: *Старе српске биографије XV и XVII века*. Београд 1936, LXIII, ед. СКЗ

„књигољубиви ревнитељ ко свјатим“ патријарх Пајсије потрудио да се и новијим светитељима службе напишу.¹⁴ Сећајући се поступака својих дедова, деспотица Ангелина са сином Јованом издаје 1499. године једну повељу грчком манастиру Есфигмену на Атосу. Иако је и сама живела у крајњој оскудици, она дарива манастир „колико је њена садашња сила“. „А ако би Господ Бог благоизволео и Пречиста Богородица“, каже она са сином, „да нам створи своју милост, створити ме Господина Срѣблѣмъ“ они обећавају да ће дати манастиру све оно што пише у даровној повељи његовог деде деспота Бурѣа Бранковића.¹⁵ Али, већ убрзо, 1521. године, сви ови крајеви у којима су као угарски вазали владали последњи Бранковићи, освојени су од Турака, који овде остају све до 1688. године, када их је први пут ослободио Макс Емануел Баварски. Чињеница да се на овом подручју пред само турско освајање истакла још једна владарска породица чији су чланови канонизовани, видно је обележила крај нашег средњег века, створивши нове подстицаје за неговање култова свих Срба владара-светитеља. Штавише, придодати су они, усталом сасвим легитмно, својим великим претходницима, а појава је можда без преседана у европској историји, да је један народ, у условима најтежег ропства, наставио да попуњава ону своју светитељску, владарску поворку чији су га родоначелници од XII века увели у европску цивилизацију. Без обзира на реалност, створена је тада код Срба, као у некој инверзној перспективи, слика једне више, духовне стварности, са увећаним ликовима наших државних и црквених оснивача. О томе речито сведочи пример Стевана Штиљановића, малог пограничног кастелана из прве пол. XVI века, који се у смутним годинама после Мохачке битке определио за Фердинанда Хабсбуршког, истакавши се и у борбама против Турака све до 1540. када му се губи траг.¹⁶ Већ око 1545. његове се мошти налазе у манастиру Шишатовцу, и од тог тренутка ствара се и његов култ, а расте и његов значај. У једном запису из 1560. помињу се мошти „праведног и дивног Стефана Штиљановића, српског деспота“,¹⁷ да би, у једном „повесном слову“ из 1631, сасвим у духу средњовековних владарских житија, његово милосрђе било упоређено са старозаветним „житодатељем Јосифом“.¹⁸ Никако случајно, нашао се он укључен у галерију Срба владара-светитеља у живопису на западном зиду манастира Хопова чије фреске потичу из 1654. године.¹⁹ Најзад, на једној икони из прве половине XVIII века, Штиљановић је већ означен као „краљ србски“,²⁰ чиме је добијено и сведочанство једног посебног српског историзма у чијем црквеном језгру ишчезавају веродостојне историјске чињенице. Стиче се утисак, опет никакo случајно, да су се и пре Велике сеобе Срба од 1690.

¹⁴ Димитрије Витковић, *Прилог служби и животопису св. Максима владике. Богословски гласник*, год. VII, књ. XIII, Сремски Карловци 1908, 71.

¹⁵ Н.д. 67.

¹⁶ Др Мита Костић, *Стеван Штиљановић (историјско-хagioграфска студија)*, Глас СКА, СХ, Ср. Карловци 1923, 69.

¹⁷ Н.д. 72

¹⁸ Н.д. 77

¹⁹ М. Биргашевић-Бајловић, *Манастир Хоново у Фрушкој Гори*. Зборник Матице српске, 5, Нови Сад 1953, 84.

²⁰ А. Ивић, *Једна слика Стевана Штиљановића*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. VIII, Нови Сад 1935, 446.

године, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, баш овде, у Подунављу, сукстекле многе духовне снаге које су се са разних страна ширег балканског подручја слиле у окриље Фрушке Горе, дајући нову снагу већ постојећим монашким насеобинама. На тај начин, створиће се веома снажна духовна основа која ће своју пуну вредност исказати већ у првим годинама после Велике сеобе, када се на аустријском државном подручју обрео и сâм пећки патријарх, а заједно са њим и многобројни монаси, носећи реликвије својих манастира. Управо тада, у крајевима преко Саве и Дунава још једном је знатно увећана и оснажена наша средњовековна баштина. За ово тврђење довољно је подсетити да су се, заједно са Црнојевићем кретале и мошти наших средњовековних владара-светитеља, косовског мученика кнеза Лазара из Раванице, Стефана Првовенчаног из Студенице, а ускоро, 1705, г. у манастиру Јаску нашле су се и мошти цара Уроша,²¹ донете такође из напуштених крајева. И тако, појавиће се одједном у Фрушкогорским манастирима мошти свих носилаца српског државног легитимитета: Неањића, Лазаревића и Бранковића, а њихови култови добиће нову снагу, а делимично чак и нову садржину. Током XVIII века у измењеним друштвеним и политичким приликама у којима се обрео српски народ после 1690, претвориће се они у јединствене инструменте отпора према новој државној власти, при чему ће ти стари црквени текстови доживети и своја нужна прилагођавања у духу тада модерних схватања националне историје и политичке свести. У многонародној аустријској држави бранио је сваки народ свој политички став и подуширао своје политичке тежње историјским и државно-правним разлозима. За ово тврђење добре примере дају и Мађари, код којих су створене слике краљева, посебно св. Стевана, заштитника угарске државе, чија измењена иконографија у ствари јасно алудира на савремене антихабзбуршке борбе великог племства и њихове отпоре према централистичком притиску Беча.²²

С обзиром на читаво духовно стање српског друштва непосредно после Велике сеобе и све до средине XVIII века, сасвим је разумљиво да су готово сви морални па и историјски докази за потврђивање српских права и одбрану националног интегритета, највећим делом преузети из црквених текстова у којима се помињу житија и заслуге наших старих владара. У свим тим процесима измениће се постепено и њихова иконографска садржина, преобразиће се и њихово ликовно приказивање. Подстицаји да се то деси јављали су се са свих страна. Најпре, одмах после Велике сеобе, Срби су од цара Леополда I, захтевали и добијање једне посебне територије, чиме су, разуме се, одмах угрозили легитимитет угарске круне св. Стевана. У сталном сукобу са угарским племством, Срби су покушавали да за своје војничке услуге стекну наклоност бечког двора, из чега проистиче и привилегијални положај српског народа у аустријској монархији. Визија о обнови старе српске државе још једном је оживела, а носилац те идеје постаје гроф Борбе Бранковић, лажни потомак старих деспота. Одведен на основу јасно формулисаног „штатсрезона“ у прогонство,

²¹ А. Павловић, н.д. 114.

²² О томе в.: Géza Galavics, *Program és Műalkotás a 18. század végén*. Művészettörténeti Füzetek 2, Budapest 1971.

у далеки Егер, упорни гроф је тамо саставио и своје чувене рукописне „Хронике“, дело рађено на основу старих родослова, летописа и житија, у којем је испољио нескривену тежњу да истакне легитимитет својих маштовитих планова. Колико је код Срба била присутна идеја о обнови српске државе, па макар и под аустријском врховном влашћу, сведочи прави култ утамниченог грофа у нашем друштву, а не мање и бројни преписи и изводи из његових „Хроника“. Сви друштвени слојеви код Срба неподељено су прихватили фантастичну, барокну визију грофа Бранковића, његово повезивање слике о нашем средњем веку са стварношћу, која је све то насилнички рушила.

Већ у „Хроникама“ грофа Борћа Бранковића, ликови српских владара-светитеља, постепено, али сигурно излазе из њиховог старог црквеног и теолошког оквира, иако се, као некада у средњем веку, у храмовима и даље сликају њихове поворке, на пример у манастиру Бојанима где их 1737. живописише Христофор Жефаровић. Још више, процес њиховог лаицизирања доказује и наша прва позоришна представа: „Трагедија сирјеч печалнаја повјест о смрти последњаго царја сербскога Уроша пјатога“, коју су 1733. у Карловцима одиграли баци руског учитеља Емануила Козачинског. У једној типичној барокној школској драми, скројеној према правилима језуитског моралаторског позоришта, Козачински је, поред других поука, подвлачио и главне обртне тачке у српској историји²³, нагласивши да је њен најодсуднији тренутак „прекид царске лозе, стога и јест у драми убијство Урошево драматско средиште“, ²⁴ смрт коју цар, по речима анђела, спокојно чека као „добри војин Христов“. Лаички призив има и оно дозивање светих српских краљева у оди коју је црногорски митрополит Василије посветио Стефану Немањи, у којој он, поред истеривања мухамеданске вере захтева и обнову српске државе: „Царско сербско паки саставити“...²⁵

Корак даље у приказивању галерије српских владара-светитеља до последњих деспота, представља зидно сликарство манастира Крушедола, настало 1750—51 и 1756. године. У припрати манастирске цркве, у првој зони северног зида, смештене су стојеће фигуре наших средњовековних владара почевши од Стефана Немање па до Стефана Рапавог, а њихов се ред наставља и у првој зони јужног зида са св. Јованом Владимиром, св. Стефаном, кнезом Лазаром, царем Урошем, деспотом Стефаном, Јованом деспотом, све до преподобне деспотице мајке Ангелине.

Најзад, на источном зиду смештени су ликови св. архиепископа Максима српског, у ствари бившег деспота Борћа Бранковића и св. Саве, обојица приказани у архијерејском одјејанију. Овакво инсистирање на домаћим владарима светитељима поновљено је у монументалном формату и у систему зидне декорације у цркви Успења Богородице у Српском Ковину (*Rács Keve*), коју је 1765. извео са својим помоћницима зограф Теодор Грунтович из Мосхопоља. Надаље, ликови српских

²³ Тих. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Ср. Карловци 1905, 79.

²⁴ Исто.

²⁵ Глигор Станојевић, *Митрополит Василије Петровић и његово доба* (1740—1766), Београд 1979, 110.

светитеља живописани су 1785. и у цркви св. архангела Михаила у манастиру Грабовцу у Мађарској. Поред св. Саве, кнеза Лазара и архиепископа српског Арсенија I, овде је приказан и оснивач манастира Дечана, краљ Стефан Урош III.

Скупно приказивање Срба владара светитеља у XVIII веку добило је на подручју Карловачке митрополије нове подстицаје када је 1741. у Бечу Христофор Жефаровић објавио своју чувену „Стематографију“, дело инспирисано политичким циљевима саме митрополије. Појављује се ова књига у тренутку када је одбегли пећки патријарх Арсеније IV Шакабента захтевао у Бечу од царице Марије Терезије потврду својих права над целим Илириком, тј. Балканом. Те исте године и за тог истог патријарха штампан је у Бечу бакрорез: св. Сава са српским светитељима, око којег се опет трудио Жефаровић. И „Стематографија“ и овај појединачни графички лист, сведоче о једном јасно утврђеном идејном програму, проистеклом из одређених политичких тежњи. Без разумевања оваквог сложеног програма, немогуће је разумети и ону галерију ликова Срба владара и светитеља која је у појединачним графичким листовима, иконама и фрескама преправила пространа подручја аустријске империје на којима се расуо српски народ. Међу тим иконографски изванредно занимљивим графичким листовима посебну вредност имају они на којима је приказан изглед неког нашег старог манастира. На почетку ове групе стоји бакрорез манастира Студенице из 1733, са правом лозом Немањином, првом у графичкој техници и са хералдичким додацима који су такође будили сећање на угрожену српску историјску отаџбину.²⁶ Сличан је и велики бакрорез Хиландара из 1757, такође са медаљонима у којима су смештени ликови Срба владара и светитеља²⁷, а том типу припадају још и две ведуге Студенице, обе из 1758. године.²⁸

Жефаровићев посредни и непосредни утицај појавиће се и у чувеном илустрованом Србљаку штампаном у Римнику 1761, у редакцији арадског епископа Синесија Живановића, чије је гравире резао бечки графичар Јозеф Антон Лидл. Популарисани су ликови Срба светитеља и у млетачком Србљаку штампаном код Пана Теодосија 1765, штавише, нису у нашем XVIII веку непознате ни иконе са њиховим скупним медаљонима у облику старе иконографске схеме Лозе Немањића, коју, тачно према венецијанском Србљаку, верно понављају наши иконописци.

Нагло продирање ликова српских светитеља знатно је у XVIII веку изменило првобитну тематску закљученост и иконографску строгост наших иконостаса. Већ 1769. на иконостасу који у манастиру Јаску слика Димитрије Бачевић појављује се низ српских светитеља, а овај манатсир постаје у Срему и главни расадник култа цара Уроша.

Од шездесетих година XVIII века српски светитељи у већем или мањем броју укључују се скоро редовно у тематику наших иконостаса. Понекад, као на иконостасу у Бастајима код Дарувара, који је Мојсије Суботић сликао 1785. заузели су они целу трећу

²⁶ Упор. Динко Давидов, *Српска графика 18. века*. Нови Сад 1978, 102—103, сл. 182

²⁷ Н.Д., сл. 226

²⁸ Н.Д., сл. 230

зону. У средини је композиција која приказује св. Саву и св. Симеона како се клечећи пред престолом Христовим моле за српски народ. Идејни утицај Жефаровићеве Стематографије на овом иконостасу сасвим је очевидан. Сем тога, постепено лаицизирање ликова српских владара у XVIII веку усаглашено је и са новим друштвеним снагама које ће, на челу са грађанством, угрозити и вишевековну предводничку улогу српске цркве. У политичким и економским бурама, у којима је у Аустрији текао процес њеног преображаја у централистичку и апсолутистичку монархију ни српски народ није могао да истраје у херметички затвореном свету свога средњовековног духовног наслеђа, са којим се после 1690. обрео у једној западноевропској држави, од првог дана изложен и јаким притисцима смишљеног верског прозелитизма. Ваља истаћи да је убрзани процес барокизације оне наше духовне баштине која је у својој суштини припадала византијском свету, омогућен снажним јужно-руским културним утицајем, а то значи да су Срби и преко Русија и Украјинаца примили и прихватили све оне тековине барокне епохе, које су већ продрле и у Петровску Русију, где су хитро прилагодене потребама и схватањима ортодоксије. У Подунављу, затвара се овај круг. Десило се то у шесдесетим годинама XVIII века, а од тог тренутка, као исход оваквог процеса, настаје и један необично плодан, а стилски специфичан период српске уметности, чију врхунску тачку представља Теодор Крачун, мајстор несумњиве снаге и истрајности. Тек од осамдесетих година, отвориће се српско сликарство и изравном утицаја Беча. Услед свих тих стремљења, представе Срба владара-светитеља још више ће се одвојити од своје старе теолошке основе. У Рајићевој „Историји разних словенских народа...“, која је у четири тома штампана у Бечу 1794/1975, јављају се они на један до тада неуобичајен начин. Ни трага од светитељских атрибута. До овога је дошао на препоруку самог Карловачког митрополита Стефана Стратимировића који је издавачу изричито саветовао да владарима светитељима изостави нимб око главе, „а убор (украш) и одјејаније церковноје и монашескоје с крстом в руках, в какови они изобразујутсја да преобратитсја на убор и одјејаније царскоје. Елико бо дело их, промени житија на чин монашески, их благочестија, сватими и кончини живота касајетсја, то и тако из историји читателем јавлено будет.“²⁹ Најзад, никако случајно, за време I српског устанка, сачувана су сведочанства о намери да се живописише београдска саборна црква. За тај посао предвиђен је сликар Арса Теодоровић, из чијег писма од фебруара 1810, дознајемо и за жељу устаника да у храму буду насликани ликови Срба владара-светитеља.³⁰

Преко Жефаровићеве Стематографије и Рајићеве историје представе Срба владара-светитеља уградиће се и у све токове српске романтике. У откривању средњовековне величине и њених твораца, српски романтичари већ покушавају да пронађу и неке њихове карактерне особине. За ово тврђење лепо сведочанство даје Ј. С.

²⁹ Дејан Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности новијег доба*. У књизи: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 81—82.

³⁰ Анд. Гавриловић, *Доситије у Србији, 1807—1811*, Београд 1902, 70.

Поповић када се 1852. труди да одреди карактер Стефана Дечанског, ослањајући се на илустрацију у Рајићевој историји. На основу овог наивног лика, који је нацртао Јаков Орфелин, а у бакру изрезао Ј. Е. Мансфелд, Стерија још наивније сматра да је краљ по карактеру био меланхолик, да „лик његов, који се у Историји Рајићевој налази, прилично одговара његовом темпераменту, само ја мислим, да е уста морао имати другојачија, и носио е браду.“³¹ На ово Стеријино мишљење надовезао се и уредник Седмице Данило Медаковић који каже: „И ја налазим да онај образ Дечанског у Историји Рајићевој дѣлима и духу његовом потпуно одговара. Мени се чини, кад образ тај видим, да истога краља Дечанског гледам. Образ пак исти, по мом мјрилу, показуе више слаби, него јачи дух и пре нерѣшителност и благост него отважност и сјайност.“³²

Из свега што је досад речено произилази да се представе Срба владара-светитеља могу пратити у три основна круга. У првом, и свакако најбитнијем, та је представа у потпуности усаглашена са сликом оне духовне стварности која је неком харизматском снагом зрачила из идеалног лика византијског цара, као првог и најстаријег у узвишеној породици европских владара. Потребу, чак обавезу за угледањем на оца породице не доказује само владарски костим и инсигније, већ је подстичу појам „отечества“, „дедине“, државе са којом се српски владари поистовећују.

Од тренутка када је та држава нестала, а заједно са њом и света лоза Немањића, црква све ове владаре-светитеље, једнако као и касније претенденте на државни легитимитет, укључује у своју замисао борбе са латентним током исламизације, која је кобно подривала и сâм национални идентитет свих православних хришћана на Балкану. И управо због те њихове нове улоге, Срби владари-светитељи, као неки нови свети ратници, обухваћени су неминовном лаицизацијом, што се на крају одразило и на њиховом потпуно измењеном ликовном приказивању. Од XVIII века, тежње ка њиховом историјски провереном лику су очигвидне, а оваква схватања доживеће у XVIII веку свој врхунац и биће прилагођена херојском оквиру целе епохе.

У таквом, већ измењеном виду, закључује се и трећи круг више-столетног обликовања ликова Срба владара-светитеља. Овоземаљски патос и схватања западноевропског барока докрајчили су код Срба спиритуалне поруке Византије, а у том поразу ишчезла је и права слика о идеалном лику српског владара светитеља.

24. X 1979.

³¹ Седмица, број 9. од 23. августа 1852.

³² в.: Седмица, број 10. од 30. августа 1852.

VORSTELLUNG DER SERBISCHEN HERRSCHER-HEILIGEN IM 18. JAHRHUNDERT

Verf. berichtet über die Entstehung der Vorstellung von den serbischen Herrscher-heiligen im 18. Jh., ausgehend von der Schaffung des serbischen mittelalterlichen Staates, dessen Grundlagen in der heiligen Familie der Nemanjiden ruhen. Der bildliche Niederschlag derartiger Auffassungen ist in der komplizierten Komposition des Stammbaums der Nemanjiden verwirklicht, der in serbischen monumentalen Malerei zuerst in Gračanica 1320 erscheint, in Peć um 1334—1337, in Dečani um 1335—1350, in Mateiča zwischen 1355—1360, wo ihre Ikonographie die Idee unterstrich, nach der die serbische Dynastie als Zweig der Familie der byzantinischen Kaiser dargestellt wird. Das kultische Verfahren steht in einem solchen Vorgehen außer jedem Zweifel. Derartige Auffassungen finden ihre Übereinstimmung auch in einer bestimmten theologischen Motivation in den serbischen Herrscherviten, und den Höhepunkt solcher hagiographischer Prosa stellen die Schriften Daniels II. dar, der die Grundlagen für den Kult von der heiligen Dynastie legt und eine kirchliche Interpretation der serbischen Geschichte liefert. Den geistlichen Primat unterstreichen alle Darstellungen unserer Herrscher, all ihre zahlreichen Porträts, die zum festen Bestandteil fast jedes gemalten Programms werden, und sie werden sich in dieser Funktion selbst dann erhalten, wenn die letzten Reste des mittelalterlich serbischen Staates längst verschwunden sind. Auf diese Weise hält es Verf. für einen Fehler unserer älteren Literaturgeschichte, wenn sie in alten hagiographischen Texten nach »reiner« historischer Berichterstattung und faktischer Genauigkeit suchte; und nicht weniger Fehler beging auch unsere Kunstgeschichte, die versuchte in dem betonten Realismus profane Tendenzen in unserem Herrscherporträt zu entdecken. In beiden Fällen fehlten gerade die geistlichen Qualitäten, auf denen die literarische und bildliche Darstellung der heiligen serbischen Herrscher beruht, deren hauptsächlich geistliches Antlitz aus dem dichten Geweb eines theologischen Systems hervortritt, auf dem auch der Ausgangspunkt ihrer irdischen Macht gegründet war.

In der weiteren Darstellung verfolgt Verf. das Schicksal derartiger Auffassungen in der Zeit, zu der bereits der mittelalterliche serbische Staat selbst verschwunden war. Mit besonderer Aufmerksamkeit beschäftigt sich Verf. mit dem Prozeß der Laisierung des serbischen Herrscherbildes im 18. Jh., als auch eine neue Auffassung von der serbischen Geschichte entsteht. Das im 18. Jh. entstandene Bildnis übernimmt die serbische Romantik, und in seiner Sicht ist ein Prozeß von mehreren Jahrhunderten beschlossen.

Резюме

Деян Медакович

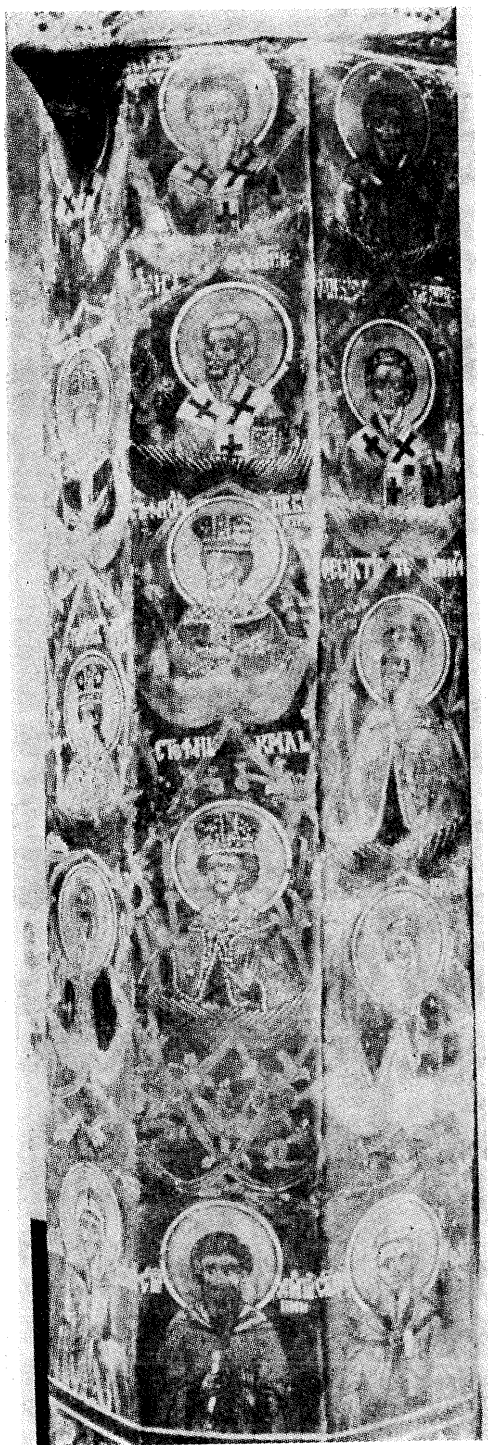
О СЕРБСКИХ САМОДЕРЖЦАХ-СВЯТИТЕЛЕЙ XVIII ВЕКА

Автор разбирает генезис изображения святых сербских самодержцев-правителей XVIII века, начиная со момента сотворения сербского средневекового государства чьи основы заложены святой „лозой“ Неманича. Изобразительное отражение этих понятий осуществлено сложной композиции родословия Неманича, которое в сербском монументальном искусстве в первые появилось в Грачанице (1320 г. затем в г. Печи около 1334 г — 1337 г. в Дечанах около 1335—1350 г., в Матеиче в 1355—1360 г., в которых иконография подчеркивает идею о сербской династии как об отрасли византийских царей. Культ такого представления является вне всякого сомнения. Таковые понятия усогласованы и с определенной богословской мотивировкой в житиях сербских самодержцев. Верх такой агиографической прозы представляют сочинения Даниила II, который заложил основы культа святой династии и дает церковную интерпретацию сербской истории. Все понятия наших самодержцев подчеркивают духовное преимущество, их многочисленные портреты становятся составной частью почти каждой изобразительной программы, и в этой роли остаются даже и после исчезновения последних остатков сербского средневекового государства. Таким образом автор считает ошибочным попытку нашей древней литературы в наших агиографических текстах видеть „чистую историческую повесть“ и фактическую точность. Не меньше ошибалась и наша история искусств пытавшаяся в портретах наших самодержцев открыть некоторые светские черты и характер. В обоих случаях оказалось пропущенными именно те духовные ценности на которых построены и литературные и изобразительные демонстрации сербских самодержцев — святителей. Преимущественно духовное изображение наших самодержцев является результатом сложной богословской системы на которой основывалось и начало их государственной власти.

Автор дальше прослеживает судьбу этих понятий-представлений во время исчезновения сербского средневекового государства. Особое внимание уделяется процессу профанации изображения сербского самодержца в XVIII веке, в котором рождается и новое понятие сербской истории. Сформированное изображение XVIII века перехватывает сербский романтизм, в воззрениях которого находит свое отображение вековой процес.

ЛОЗА НЕМАЊИНА. Фреска у припрати манастира Дечана (1335—1350).

ЛОЗА НЕМАЊИНА. Фреска на стубу у цркви манастира Ораховице из 1594.
(Према: Радослав М. Грујић, Старине манастира Ораховице...)

ЛОЗА НЕМАЊИНА, детаљ са бакрореза манастира Студенице из 1733.

ИКОНА СВ. СТЕВАНА ШТИЉАНОВИЋА из прве пол. 18. века. Збирка Галерије Матице Српске.

БАКРОРЕЗ СА ЛИКОМ СВ. СТЕФАНА ШТИЛАНОВИЧА из 1753. рад Христофора Жефаровића.

ЛИКОВИ СРПСКИХ ВЛАДАРА СВЕТИТЕЉА из Србљака штампаног 1765. у Венецији, највероватније рад Захарија Орфелина.

ЛИКОВИ СРПСКИХ ВЛАДАРА СВЕТИТЕЉА. Икона рађена према бакрорезу из Срљака штампаног у Венецији 1765. Збирка Српске црквене општине у Трсту.

СВ. КРАЉ МИЛУТИН. Живопис у Лазаревој припрати манастира Хиландара. Почетак 19. века.

ГЛАВА VIII.
ВЕЛИКІЙ КРАЛЬ УРОШЪ.

ЛИК КРАЉА УРОША I из Рајићеве Историје разних словенских народа...
Беч 1794.